

1. Ващук Ф. Шевченкознавчі праці: зб. статей / Федір Ващук. – К.: Агентство "Україна", 2011. – 304 с. 2. Гнатюк М. Поема Т. Г. Шевченка "Гайдамаки". – К.: Держ. в-во художньої літератури, 1963. – 172 с. 3. Гнатюк М. Українська поема першої половини XIX ст. – К.: Вища школа, 1975. – 167 с. 4. Дзюба І. Тарас Шевченко. – К.: Альтернативи, 2005. – 702 с. 5. Жирмунський В. Байрон и Пушкин. Пушкин и западные литературы. – Л.: Наука, 1979. – 420 с. 6. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К.: Абрис, 1997. – 142 с. 7. Мильдон В. Очерк теории прозы / В. И. Мильдон. – М.,-СПб.: Модерн-А. Центр гуманитарных инициатив, 2010. – 360 с. 8. Стахеев Б. Предисловие // Польская романтическая поэма XIX века. пер. с пол. – М.: Художественная литература, 1982. – 343 с. 9. Франко І. Причинки для оцінення поезій Тараса Шевченка // Франко І. Шевченкознавчі студії / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – С. 45–56. 10. Чалий Д. В. Епопея в російській та українській літературах XIX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 222 с. 11. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський та ін. – Т. 1.: Поезія 1837–1847. – К.: Наукова думка, 2001. – 784 с.

**Р. Харчук, канд. філол. наук, ст. наук співроб.,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України**

ОБРАЗ ДУМИ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглядається Шевченків образ думи, його джерела і значення.

Ключові слова: жанр думи, образ думи, символічне, концептуальне значення.

В статті розглядається образ думи Т. Шевченка, його істотики і значення.

Ключевые слова: жанр думы, образ думы, символическое, концептуальное значение.

The article deals with T. Shevchenko's image of Duma, its source and meaning.

Key words: genre Duma, Duma's image, symbolic, conceptual meaning.

У поезії, прозі й епістолярії Т. Шевченка слово "дума" вживається в таких значеннях:

1. **Як синонім до "міркування"**, без додаткового емоційного навантаження, напр., у листах (див.: лист до М. Макарова від 30 липня 1860 [6, 205] [тут і далі твори Т. Шевченка цит. за: 14]). У цьому ж значенні слово "думка" вживається і в поезії: "*Сидить сотник на причілку / Та думку гадає*" ("Сотник"), "*Неначе стоптана трава, / І думка ваша і слова*" ("Подражаніє 11 псалму");

2. **Як жанр** українського героїчного епосу: у Передмові [до видання: "Гайдамаки". Поема Т. Шевченка. Санктпетербург, 1841] [5, 201], у листуванні (див.: лист до А. Маркевича від 22 квітня 1857 [6, 124]), у повісті "Прогоулка с удовольствием и не без морали", в якій наратор висловив своє захоплення думами. Дві думи – "Про

пирятинського попівича Олексія" і "Про Марусю попівну Богуславку" Т. Шевченко включив до власного навчального посібника для недільних шкіл під назвою "Букварь Южнорусский", визначивши таким чином їхню естетичну вагу й дидактичне значення.

Українські думи слугували Т. Шевченкові взірцем, на підставі якого він створював власні літературні відповідники, зокрема у поемі "Невольник" або у вірші "У неділеньку у святую". Думи про чорноморські походи запорожців і страждання невольників у турецькій неволі ("Плач невольника в турецькій неволі", "Маруся Богуславка", "Втеча трьох братів з Азова") стали основою поеми "Гамалія", жанр якої І. Дзюба визначив як «"авторська" літературна дума» [1, 645]. Як історичне джерело поет використав думу про "Татарський похід Серпяги", надруковану в "Запорожской старине" І. Срезневського, в поемі "Іван Підкова".

Ф. Сущицький вважав, що дума справила на творчість Т. Шевченка найбільший вплив [12, 90]. Т. Шевченко не тільки знав українські думи, наслідував цей жанр, а й загалом використовував у своїй творчості характерні для поезики й стилістики думи елементи: астрофічний вірш, риторичні, дієслівні рими, тавтологічні звороти. Ліризм, підкреслення драматичних моментів у епічній нарації, наприклад, у "Гайдамаках", заглиблення у внутрішній світ персонажів, зокрема у переживання Катерини, наймички чи Марії, апеляція до читача й уміння викликати у нього зворушення, співчуття й навіть слези, звичайно, опинилися в арсеналі Т. Шевченка-поета не випадково, вони характерні як для романтизму, так і для жанру історичної думи.

Здається, вплив епічної думи на Т. Шевченка зайвий раз доводить тезу про фольклоризм його творчості. Однак особливість автентичних дум полягає в тому, що вони являють собою синтез усної творчості й книжної поезії. П. Житецький з цього приводу писав: "<...> в поетичному стилі малоруських дум <...> чітко виступає книжна мова, а це свідчить, що літературна діяльність малоруських письменників не минула для народної свідомості безслідно", або: "<...> поетична форма дум як плід взаємодії впливів шкільних і народних" [2, 166]. Розвиваючи спостереження попередників (Ф. Колесси й О. Зілінського), В. Мокрий окремо виділив козацькі думи, які трактує як збагачене новим змістом і художніми цінностями продовження староукраїнського дружинно-лицарського епосу, доходячи висновку, що думи займають проміжне місце між фольклором і професійною поезією [див. 6]. На цій підставі дослідник висунув тезу про український романтизм як синтез елітарної і народної культури, що знімає одну з найістотніших суперечностей у випадку Т. Шевченка, якого тривалий час трактували у руслі фольклоризму, ототожнюючи винятково із кобзарем, а не із професійним поетом.

У поезії часів романтизму відповідником специфічного жанру української думи є пісня історичного змісту: "Пісня про вічного Олега" О. Пушкіна, "Пісня про купця Калашникова" М. Лермонтова, "Пісня філаретів" А. Міцкевича або "Пісня для луддитів", "Пісня грецьких повстанців" Д. Байрона.

Прикметно, що жанр думи присутній вже у бароковій українській літературі: "Дума козацька про войну з ляхами над рікою Стиром" (1651), що збереглася у літописі Григорія Граб'янки, або "Дума. – Всі покою щиро прагнуть" (1698) І. Мазепи. Жанр думи набув поширення у творчості українських поетів-романтиків (А. Метлинський, П. Куліш, М. Петренко), у поетів пошевченківської доби (М. Старицький, Олена Пчілка, І. Манжура), польських (Б. Залеський, Т. Падура) і російських (К. Рилєєв, М. Лермонтов, М. Михайлов) романтиків. З огляду на це Шевченків образ думи, який є полісемантичним, тобто таким, що містить і пряме значення "мисль", і значення жанрового окреслення, потрібно розглядати як у контексті фольклору, так і в контексті літературному, передусім у контексті романтизму. Окремі дослідники, зокрема С. Смаль-Стоцький, застерігали від припущення, наче Т. Шевченко наслідував інолітературні зразки дум. Йшлося в даному разі не про формальні ознаки жанру, а про їхню ідейну і змістову складову [1, 202]. Для підтвердження цієї тези варто послатися на "Думи" К. Рилєєва. Якщо Т. Шевченко й читав їх, то вони слугували йому не зразком, а антитезою, бо уславлювали імперську велич Росії, про що й свідчить пантеон героїв, яким вони присвячені: "Петр Великий в Острогоске" (1823), "Иван Сусанин" (1822), "Димитрий Донской" (1822), "Державин" (1822) та ін. [див. 9]. Найбільше думи К. Рилєєва відрізняються як від українських дум, так і від Шевченкових своїм пафосом, що є наслідком ідеї "возбудять доблести сограждан подвигами предков". "Думи" К. Рилєєва ґрунтуються на "Історії Держави Російської" М. Карамзіна. Сучасники закидали поетові спроби достосувати історію до мети політичної пропаганди (М. Бестужев). Особливо яскравою антитезою до Шевченкового розуміння української історії є дума російського поета "Богдан Хмельницький": *"И воцарилася свобода / С тех пор в украинских степях, / И стала счастьем народа / Цвезть радость в селах и градах... Вождя-героя – Богом данным / Народа общий глас назвал"*. Прикметно, що "Думи" К. Рилєєва викликали у середовищі російських літераторів дискусію, яка стосувалася не тільки природи нового для російського письменства жанру, а й проблем суспільних, ідеологічних. Учасники дискусії пов'язували жанр думи не з українською, а з польською традицією, тому К. Рилєєв у передмові до окремого видання дум назвав їх спадком

південних братів, ототожнивши, щоправда, із російським винаходом. У підсумку рилеєвська дума започаткувала в російській літературі жанр національно-героїчної поеми. Саме М. Лермонтову вдалося докорінно трансформувати жанр епічної думи, перетворивши історичне оповідання з ліричним настроєм на сатиричний вірш філософського змісту, що відомий під назвою "Дума. – Печально я гляжу на наше покоління" (1838). Цикл "Думи" (1858) М. Михайлова, до якого входить чотири твори, два з яких: "З безумним натовпом не стану", "Афронтенбург" – є перекладом віршів Г. Гейне, два інші: "Зречися алегорій", "Нічні думки" [див. 5] – оригінальні вірші на філософські теми, свідчать про те, що в російському письменстві пер. пол. XIX ст. дума була модним жанром, хоча часто цей заголовок носив суто формальний характер.

Польський романтик Б. Залеський синтезував у своїй творчості український фольклор, зокрема жанр думи і думки, також шумки й веснянки з поетикою сентименталізму. Йому належать лицарсько-козацькі думи на тему перемоги слов'янської зброї у боротьбі з турками й татарами, сміливість козацьких гетьманів: "Думка гетьмана Косинського" (1822), "Думка Мазепи" (1824), "Даміан, князь Вишневецький" (1824), незакінчений епос на тему козацько-татарської боротьби "Золота дума" (1836) та ін., а також думок, що зібрані у двох книгах під назвою "Думи і думки" (1837–1840). Б. Залеський, як і Т. Шевченко, не тільки наслідував жанр думи, а й створив її образ, ототожнюючи думу з "сестрою", "нянькою" і "плакальною з могильника" [див. 7]. Найпопулярніший епітет, яким польський романтик окреслив думу, – золота, також він назвав її Бояною, подаючи такий коментар: "Боян – це потомок божка Велеса... що співав про похід Ігорів і був головним співцем племені полян на Дніпрі" [7, Кс. 2; 229]. В іншому місці уточнив: "Дума Бояна... відродилася на Запоріжжі в дещо іншій формі: сумна, сирітська як степ – і степове життя. Я й досі не бачив Дум пана Максимовича, але кілька з них у перекладі [М. Грабовського]... свідчать про те, що походять вони від запорозьких співців" [7, Кс. 2; 248]. У Б. Залеського була власна концепція співця, який у його уяві поставав в образі торбаніста. Польський романтик вважав, що виконавці пісень у супроводі торбанів або бандур належали до гетьманського почту, відігравали на Запоріжжі велику роль й прирівнювалися до військової старшини, саме їм він приписував авторство таких українських дум, як "Втеча трьох братів з Азова" чи "Буря на Чорному морі". Імпульсом до створення образу думи і в Т. Шевченка, і в Б. Залеського слугував жанр української думи. Однак сама ідея й естетика цього образу в обох поетів різна. Б. Залеський був речником регіонального поль-

ського патріотизму, у творчості якого польське лицарство зображується на українському, козацькому тлі. Його образ думи є даниною українській екзотиці на тлі польської історії. Образ думи Б. Залеського виконано в естетиці сентименталізму, тоді як у Т. Шевченка більше важить традиція українського кордоцентризму, що збігається з головним постулатом романтизму: писати гарячим серцем, а не холодним розумом.

Щодо думок Т. Падури (входили до зб. "Ukrainky, z nutoyu Tумка Padury", 1844), то відомою є негативна оцінка їх самим Т. Шевченком у повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали". Про псевдонародність Т. Падури писав і Л. Совінський, протиставивши Т. Шевченка епігонам українсько-польської школи романтиків, які "причепили народну нуту до шляхетських уявлень" і вважаються українськими поетами [13, III]. Подібно думки Т. Падури оцінював Ф. Равіта-Гавронський. Останній вважав, що ліричний елемент поєднується з епічним лише в таких Падуриних думах, як "Гостина в Івони", "Роман з Кошири" і в думі "Про Остафія Дашкевича", однак навіть їх, з точки зору, критика, не можна віднести до козацького епосу не тільки з огляду на форму, а передусім через зміст: "Поляку складно зрозуміти, що хоче висловити у своїх віршах автор, малоросу – просто неможливо" [8, 743–750]. Польський літературознавець Е. Стахурський визначив ключові слова польської романтичної епіки: "могила", "степ", "шабля", "меч" [див. 11]. Серед них немає "думи", що виконує ключову роль саме в межах української романтичної традиції, передусім завдяки Т. Шевченкові. Чи не вперше на українському ґрунті жанр думки почав розвивати А. Метлинський, видавши 1839 зб. "Думки і пісні та ще дещо". Тут уперше в українській літературі з'являються мотиви могили, підземної церкви, співця-бандуриста й пісні. Проте образ думи у віршах А. Метлинського відсутній. Зб. М. Петренка "Думи та співи" (1848) відкриває поезія "Думи мої, думи мої", що є парафразом однойменного вірша Т. Шевченка 1840, оригінального ж потрактування образу думи в поезії М. Петренка також не знаходимо. Жанр думи, зокрема козацької з історичним змістом у поемі "Україна. Од початку України до батька Хмельницького" (1843) освоював П. Куліш. Цей твір мав стати національною епопеєю на зразок "Іліади" й "Одіссеї", але митцю не вдалося успішно втілити свій задум. Однак саме за порадою П. Куліша у листі до Т. Шевченка від 25 липня 1846 [див. 4, 41] поет надав образу думи символічного значення, замінивши початковий варіант: *"Наш завзятий Головатий / Не вмере, не загине"*, на: *"Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине"* ("До Основ'яненка"). "Дума" у цьому контексті тлумачиться вже не тільки як жанр чи слово, а як **символ безсмертя української нації**.

З-поміж українських поетів саме Т. Шевченко надав образу думи **символічного сенсу**. Пізніша ж рецепція перетворила цей образ на концептуальний: думи і дума для сучасного читача – це окремі вірші Т. Шевченка і його поезія взагалі, що в ній втілилася історична пам'ять нації й український громадський і естетичний ідеали.

І. Дзюба виділяє такі ознаки образу думи у Т. Шевченка: владність, невідступність, а часом "в'їдливість", вкоріненість у психоемоційному складові поета, зосередженість на головних проблемах суспільного життя, цінностях християнства та духовних імперативах власної особистості [1, 650]. До цього переліку варто додати зосередженість на проблемах українського буття. Образ думи сформувався внаслідок інтенсивного використання (постійний образ) й семантичної насиченості цього поняття. Досить назвати той ряд епітетів і метафор, що пов'язані з ним у Т. Шевченка. Поетова дума "правдива", "невесела", "пречиста", "тяжка", "скорбная", "вольная", вона – "люта мука" і водночас "зоря досвітня" і навіть "вірная дружина, тоді як "думи" стоять поряд зі "злою славою" ("N. N. – О думи мої! О славо злая!"). Відповідно думи у Т. Шевченка бувають "прокляті", "лукаві", але паралельно вони "любі", "єдині", "веселії" та "гордії". Їх поет називає "доглянутими, смілими, викоханими" дітьми (іноді й понурими), рідше – сиротами або "дітками нерозумними", а себе – батьком. Персоніфіковані думи емоційно інтенсивніше марковані порівняно з персоніфікованою думою. Думи "рвуться душу запалити", "заснули", "не вернуться знову", "розіб'ють / На стократ серце і надію", дума ж "меж людьми ходить" ("Буває, в неволі іноді згадаю"), "Одна давить серце, друга роздирає, / А третя тихо, тихесенько плаче / У самому серці" ("Гоголю"). Цю останню, потаємну, не бачить навіть Бог. Пестливе "думоньки" поет сполучує з епітетом "святії". Прикметно, що думка в нього часто асоціюється із птахом: як вільна уява вона "орлом сизокрилим літає, ширяє" ("Перебендя") або, віщуючи лихо, "як той ворон, / Літає та кряче" ("Думи мої, думи мої", 1840). На засланні поет ніжно порівнює свої думи із "сизокрилими голуб'ятами" ("Думи мої, думи мої", 1848). Іноді думи радикально й несподівано, як у поезії "Гоголю", уподібнюються бджолам, можливо, й іншим комахам, що вилітають роями, наздоганяючи одна одну. Цікаво, що Б. Залеський у думці "До гусел" також порівнював шумки з бджілками, що бринять, перелітаючи з вулика до вулика.

Семантичний й емоційний спектр образу думи у Т. Шевченка вражає своїм різноманіттям й динамічністю. Він повсякчас, навіть у межах одного тексту, наприклад, у межах раннього вірша "Думи мої, думи мої", змінюється, слугуючи маркером швидкої зміни психологічного стану і настрою автора, його світосприйняття й само-

рефлексії. Якщо у "Гайдамаках" йдеться про *"думу правди / Козацьку славу"*, то вже у "Сні. – у всякого своя доля" дума перетворюється на *"люту муку"*. У ранньому вірші *"Думи мої, думи мої"* синонімом *"дум"* виступають квіти, діти і сироти, вони є лихом і водночас великим благом, саме тому, усвідомлюючи їхню будительську, національну функцію, поет – їхній творець і деміург – застосовує до них форму імперативу: *"В Україну ідіть діти!"* Аналогічно й у комедії *"Сон. – У всякого своя доля"* він рішуче, в душі романтичного волюнтаризму наказує своїй думі летіти, цим надаючи їй надзвичайної сили: їй як творчості дано змінювати окрему людину (людське серце), суспільство, націю і навіть світ. У більш пізньому *"Заворожи мені, волхве"* (1844) вже панує умовний спосіб, про що свідчить модальне слово *"може"*, яке уживається 5 разів, зокрема: *"Може, ще раз прокинувся / Мої думи-діти"*. У часи *"трьох літ"* маркером духовно збідненого життя виступає сон – *"заснули думи, серце спить"* (*"Минають дні, минають ночі"*). Всеволодно стає переважно та дума, яку сприйняла громада, тому на заслання Т. Шевченка хвилює, аби його разом із думами, тобто творами, не забули в Україні й не поховали на чужині (*"Лічу в неволі дні і ночі"*, 1850). Цей же мотив зникнення й поховання дум звучить і в останньому періоді творчості: надія *"думи горді розвіє, / Як ту сніжину по степу!"*, а весна *"думу вольную на волю / Не прийде випустить"* (*"Минули літа молодії"*, 1860). Важливим у контексті творчості поета є мотив *"передачі думи"*, зокрема й окремі його варіанти: 1) *"непочутості думи"* [1, 648], що свідчить як про нерозуміння поета громадою, так і про небезпечність його творчості- правди й пізнішу її заборону владою-царем: *"нишком хваліте / Мої думи"* (*"Три літа"*); 2) *"окраденості думи"*, коли сам час *"окрадає добрі думи"*, нівечить молодечі поривання, бо старість у Т. Шевченка переважно – час безнадії, фізичного й духовного безсилля. У посвяті М. Щепкіну в поемі *"Неофіти"* наратор передає свою думу душі приятеля, в поемі *"Відьма"* – *"нічим стінам"*, у вірші часів заслання *"Заросли шляхи тернами"* звертається до Бога зі скаргою: *"Тяжко мені, Боже милий, / Носити самому / Оці думи"*. Таким чином, поділитися думами (поезіями) з іншими, бути почутим – постійне прагнення Т. Шевченка. Дехто з дослідників уважає, що в переносному значенні *"думи"* – *"збудник творчого процесу"*, *"свого роду самоаналіз"* [1, 646]. Саме така постійна авторефлексія Т. Шевченка, на переконання І. Дзюби, свідчить про відмінність його поезії від фольклору. Однак форма звертання Т. Шевченка до дум (їхня персоніфікація), що характерна для усіх періодів його творчості: *"Думи мої, думи мої, / Лихо мені з вами!"* (*"Думи мої, думи мої"*, 1840), *"Думи мої! літа мої, / Тяжкі"*

три літа" ("Три літа"), *"Думи мої, думи мої, / Ви мої єдині"* ("Думи мої, думи мої", 1848), *"Думи мої молодії"* ("Невольник", 1859), – свідчить й про інше: думи – це не лише імпульс до творчості, а й сама творчість, тобто поезія: *"О думи мої! О славо злая! / За тебе марно я в чужому краю / Караюся, мучуся... але не каюсь!"* ("N. N. – О думи мої! О славо злая!"), або: *"Мабуть, мені доведеться / Читати самому / Оці думи?"* ("Заросли шляхи тернами"). Синонімом думи-"вірної дружини" в останньому вірші "Чи не покинуть нам, небого" виступає муза-"дружина святая". Ю. Івакін ототожнював думи лише з творами "Кобзаря" (1840), зачином до якого послужив вірш "Думи мої, думи мої". Проте цей же дослідник назвав сам вірш "першою поетичною декларацією Шевченка", що засвідчує: поет вже був свідомий свого покликання поета "народного й національного" [3, 68].

Основним джерелом образу думи у Т. Шевченка є український фольклор. Одначе широке побутування жанру думи в українській, польській і російській літературах передбачає аналіз цього образу й у літературному контексті, передусім у контексті романтизму. На відміну від інших поетів-романтиків Т. Шевченко не тільки розвивав жанр думи, а й ототожнив із думами власну поетичну творчість. Образ думи є у Т. Шевченка концептуальним. Адже до літератури він прийшов як український національний поет-кобзар. У репертуарі кобзарів думи, як відомо, посідали центральне місце. Саме тому окреслення думи поширилося на твори Т. Шевченка різних жанрів усіх періодів творчості. Пізніша ж рецепція надала Шевченковому образу думи значення символічного. Вважається, що в думках поета втілилася історична пам'ять нації, її громадський і естетичний ідеали.

1. Дзюба І. Тарас Шевченко: Життя і творчість / І. Дзюба. – К., 2008.
2. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. – К., 1893.
3. Івакін Ю. О. Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії до заслання / Ю. О. Івакін. – К., 1964.
4. *Листи* до Тараса Шевченка. – К., 1993.
5. Михайлов М. Л. Сочинения. – Т. 1. – М., 1958.
6. *Mokry W.* Literatura i myśl filozoficzno-religijna ukraińskiego romantyzmu. Szewczenko, Kostomarov, Szaszkiewicz / W. Mokry. – Kraków, 1996.
7. *Poezye Bohdana Zaleskiego.* – Ks. 1–2. – Poznań, 1841.
8. *Равита* Ф. [Гавронский Ф.] Фома Падурра: Критический очерк / Ф. Равита // Киевская старина. – 1889. – Т. 2. – № 9.
9. *Рылеев К. Ф.* Думы. – М., 1957. – [Серия: литературные памятники].
10. *Смаль-Стоцький С.* Шевченкові "Думи" / С. Смаль-Стоцький // Смаль-Стоцький С. Інтерпретації. – Черкаси, 2003.
11. *Stachurski E.* Słowa-klucze polskiej epiki romantycznej / E. Stachurski. – Kraków, 1998.
12. *Суцицький Ф.* "Дума" Шевченка і українські думи: До питання про стиль "Кобзаря" / Ф. Суцицький // Збірка пам'яті Т. Г. Шевченка (1814–1914). – К., 1915.
13. *Taras Szewczenko.* Studia przez Leonarda Sowińskiego z dołączeniem przekładu "Hajdamaków". – Wilno, 1861.
14. *Шевченко Тарас.* Зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко. – К., 2003.